

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Արքմենիկ Նիկողոսյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ

ORCID ID: 0009-0006-2319-5017

arkmeniknikoghosyan@litinst.sci.am

DOI: 10.54503/1829-0116-2024.2-76

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻՆ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

(Երեք հատույթ)*

Բանալի բառեր – մատենագրություն, ժանր, ներբող, վարքագրություն, պատմագրություն, կերպար, գեղարվեստականացում, մեկնություն:

Ներսես Շնորհալու կյանքի ու գործի՝ հիշատակությունից սկսած մինչև գեղարվեստականացումը, մեկնությունից սկսած մինչև բանահյուսացումը կամ վիպականացումը, ներբողից սկսած մինչև դիմանկարումը հանդիպում է պատմագրական երկերում, վարք-վկայաբանություններում, հիշատակարաններում ու հիշատակագրություններում, ճառերում, մեկնություններում, թղթերում ու նամակներում, զրույցներում, շարականներում, ներբողյաններում, ձոներում, գանձերում, և այլն, և այլն: Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում երեք հատկանշական հատույթի, որոնք մի կողմից՝ ամենատիպական իրացումներ են, մյուս կողմից՝ ամենաշատ ազդեցություններն են թողել հետագա այլ իրացումների վրա, կադապարներ ձևավորել, և, ըստ էության, ընդհանրական պատկերացում են ստեղծում: Հոդվածում վերլուծվում է հայ մատենագրության մեջ Ներսես Շնորհալու անձի ու գործի ներկայության երեք հատույթ՝ ներբողական, վարքագրական և պատմագրական:

Arkmenik Nikoghosyan

PhD in Philology

Institute of Literature after M. Abeghyan of NAS of RA

ORCID ID: 0009-0006-2319-5017

arkmeniknikoghosyan@litinst.sci.am

NERSES SHNORHALI (NERSES THE GRACIOUS) IN ARMENIAN MANUSCRIPTION (THREE FEATURES)

Keywords – manuscript, genre, eulogy, biographical writing, historiography, image, fictionalization, interpretation.

* Հոդվածը ընդունվել է տպագրության 22.10.2024 թ.:

An insight into the life and work of Nerses Shnorhali (Nerses the Gracious), from the remembrance to the fictionalization, from the interpretation to the folklore or novelization, from the eulogy to the portrait can be found in historiographical works, biographical testimonies, colophons and memoirs, speeches, interpretations, papers and letters, conversations, chants, encomiums, dedications, treasures, etc., etc. The article refers to three characteristic features, which on the one hand are the most typical implementations, on the other hand, have had the greatest impact on other subsequent implementations, formed templates, and, in fact, created a general image. The article analyzes three features of the presence of both the person and works of Nerses Shnorhali (Nerses the Gracious) in the Armenian manuscript: eulogical, behavioral, and historiographical.

НЕРСЕС ШНОРАЛИ В АРМЯНСКОЙ РУКОПИСИ (ТРИ АСПЕКТА)

Взгляд на жизнь и творчество Нерсеса Шнорали (Нерсеса Благодатного) от воспоминаний до художественной выразительности, от интерпретаций до фольклора или эпичности, от панегирика до портретизма - можно найти в историографических работах, биографических свидетельствах, памятных книгах и мемуарах, речах, толкованиях, статьях и письмах, беседах, песнопениях, одах, посвящениях, сокровищах и т.д. и т.п. В статье рассматриваются три характерных аспекта, которые, с одной стороны, являются наиболее типичными проявлениями, а с другой стороны, оказали наибольшее влияние на последующие проявления, сформировали шаблоны и, по сути, создают общее представление. В статье анализируются три аспекта присутствия личности и деятельности Нерсеса Шнорали в армянской библиографии: панегирический, агиографический и исторический.

Հայոց մշակութային գիտակցության մեջ Ներսես Շնորհալին առանձնահատուկ տեղ է զբաղում, և, հատկապես, միջնադարյան հայ մշակույթը մեծապես բխում է կամ բխեցված է Շնորհալու կյանքի ու գործի ներշնչումներով, ազդեցություններով, հետևություններով: Ընդ որում՝ դրանք պայմանավորել են ժանրային, ոճական, կերպարային և այլևայլ հատույթներում հենց Շնորհալու գործոնով պայմանավորված յուրահատկություններ: Բնականաբար, մեծ դեր են խաղացել նաև արժեհամակարգային այն գործոնները, որոնք բնորոշ են հենց միջնադարին:

Ուշագրավը, սակայն, առավելապես այն է, որ Շնորհալու կյանքն ու գործը հետագայում ոչ միայն վկայագրվեց, վարքաբանվեց ու ներբողվեց՝ ժանրային համապատասխան մոտեցումներով, այլև այդ նույն վկայությունների, վարքերի ու ներբողների հենքով՝ նաև գեղարվեստականացվեց: Ընդ որում՝ գրեթե չկա միջնադարում հայտնի ու կիրառված որևէ ժանրային հատույթ, որտեղ Շնորհալու վկայագրական կամ գեղարվեստական ներկայությունը չլինի:

Ուստի, *Ներսես Շնորհալին հայ մատենագրության մեջ* խնդրադրությունը ինչ-որ առումով ենթադրում է հայոց մատենագրական ժառանգության գրեթե համապարփակ ուսումնասիրություն՝ թեկուզև առավել ցցուն հատկականությունները հնարավորինս առարկայաբար մատնանշելու համար:

Մյուս կողմից՝ կարևոր է արձանագրել նաև այն, որ *Ներսես Շնորհալու* այսպես ասած՝ ահռելի ներկայությունը հայ մատենագրության մեջ, բնավ չի նշանակում նաև այդ ներկայության ահռելի բազմազանություն: Միջնադարյան ժանրերի հիմնականում խիստ կանոնիկ բնույթը հանգեցրել է նրան, որ ձևավորվել են տարաբնույթ կաղապարներ, որոնք մեծ ծավալով կիրառվել են նաև Շնորհալու կյանքի ու գործի տարբեր անդրադարձներում: Երևույթը, ի դեպ, նկատելի է նաև հայկական միջնադարյան ձեռագրերում *Ներսես Շնորհալու* դիմանկարները համեմատելիս (*Ներսես Շնորհալի*, 1977: 217-226):

Այս առումով՝ արձանագրելով և ամրագրելով այն հանգամանքը, որ *Ներսես Շնորհալու* կյանքի ու գործի՝ հիշատակությունից սկսած մինչև գեղարվեստականացումը, մեկնությունից սկսած մինչև բանահյուսացումը կամ վիպականացումը, ներբողից սկսած մինչև դիմանկարումը հանդիպում է պատմագրական երկերում, վարք-վկայաբանություններում, հիշատակարաններում ու հիշատակագրություններում, ճառերում, մեկնություններում, թղթերում ու նամակներում, զրույցներում, շարականներում, ներբողյաններում, ձոներում, գանձերում, և այլն, և այլն, անդրադառնանք երեք հատկանշական հատույթի, որոնք մի կողմից՝ ամենատիպական իրացումներ են մեր խնդրադրության տեսանկյունից, մյուս կողմից՝ ամենաշատ ազդեցություններն են թողել հետագա այլ իրացումների վրա, կաղապարներ ձևավորել, և, ըստ էության, ընդհանրական պատկերացում են ստեղծում:

Ներբողական հատույթ

Առաջինը չափածո, *ներբողական* հատույթն է, որի բարձրակետը *Ներսես Լամբրոնացու* «Գովեստ ներբողական պատմագրական բանի յաղագս վարուց մեծի Հայրապետին տեառն Ներսեսի Կլայեցոյ՝ հայոց կաթողիկոսի» կենսագրական ներբողն է (Ողբ, 1832: 167-216): Այն ուշագրավ է ոչ այնքան նրանով, որ, ըստ էության, Շնորհալուն նվիրված առաջին չափածո

ծավալուն ստեղծագործությունն է, այլ, որ մի կողմից՝ թե՛ հղացքի, թե՛ ոճական իրացումների կերպի, թե՛ գրական հնարանքների տեսանկյունից, ըստ ամենայնի, ի մի է բերում Շնորհալու ստեղծագործությանը բնորոշ բոլոր յուրահատկությունները¹, մյուս կողմից՝ ինքն է իր հերթին դառնում այսպես ասած՝ չափանիշ ու բարձրակետ հետագա իրացումների համար: Այլ խոսքով՝ Լամբրոնացու ներբողը և՛ ամփոփում է, և՛ մեկնակետ. այն ձևավորում է բազմաթիվ կադապարներ՝ գովասանության, նկարագրությունների, գնահատման, պատկերավորության, շեշտադրումների և այլն, որոնք հետագայում, երբեմն բառերի ու մակդիրների չնչին փոփոխություններով հանդիպում են Շնորհալուն նվիրված այլ երկերում:

Մյուս կողմից՝ Լամբրոնացու ներբողին ևս բնորոշ է միջնադարյան պատմական-կենսագրական ներբողներին հատուկ՝ նյութի մատուցման երեք եղանակը՝ *պատմական, դրվատական և ողբերգական*, ինչը ձևաբանում է ոճական երեք հատույթ, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հերթին հետագայում մասնավոր կիրառություններ է ունեցել Շնորհալուն նվիրված կամ նրա անունն ու գործը հիշատակող տարբեր երկերում (Գրիգոր Տղա, Վարդան Արևելցի, Վահրամ Բաբունի, Գրիգոր Խլաթեցի, Հովհաննես Կարնեցի, Պետրոս Նախիջևանցի, և այլն):

Լամբրոնացու ներբողի մյուս հատկանշական կողմը սյուժետայնություն է: Այսինքն՝ ի տարբերություն, օրինակ, եղերերգության կամ քնարական ներբողի, այստեղ կոնկրետ իրադարձությունը, հերոսի մահը, բնության այս կամ երևույթը չեն ինչ-որ առումով կայական (ստատիկ) ներբողումի մեջ, այլ ձևավորվում է կենսագրական ընթացք, որտեղ յուրաքանչյուր հիշարժան առիթ է դրվատվում: Այս առումով այն նաև յուրօրինակ վարքագրություն է և, բնականաբար, ընդհանրացնում և օրինաչափություններ է պայմանավորում նաև այս հատույթում:

Եվ պատահական չէ, որ Լամբրոնացու ներբողի սյուժետային գիծն էլ հիմք է դարձել Շնորհալու կյանքին ու գործին նվիրված գրական այլ երկերի ստեղծման համար:

Վարքագրական հատույթ

Հաջորդը *վարքագրական* հատույթն է իր յուրահատկություններով:

Այստեղ իբրև հատկականություն թելադրող առաջ է մղվում Ներսես Շնորհալու բավական ծավալուն վարքը՝ գրված Շնորհալու մահից 67 տարի անց, 1240 թվականին, ինչպես վկայված է այս երկի հիշատակարանում (Սոփերք ԺԴ, 1854): Ուշագրավ է, որ այս վարքում արդեն իսկ գործառնա-

¹ Մասնավորապես՝ չափազանց ակնառու են ոճապատկերային առնչությունները Շնորհալու «Ողբ Եղեսիոյ» երկի հետ, և, թերևս, պատահական չէ, որ առաջին անգամ հրատարակվեց հենց այդ երկի հետ նույն գրքում (տե՛ս Ողբ, 1832):

կանում է Ներսես Լամբրոնացու կենսագրական ներբողը: Ճիշտ է, վարքի հեղինակը ընդհանուր ոճով է գրում իր օգտագործած աղբյուրների մասին՝ «Պատմեցից փոքր ի շատե... գորս ի նախկի պատմողաց ժողովելով, և գորս յիմոց գիտութեանց՝ ի տեղեկութենէ ճշմարտապատում արանց ստուգապէս լուեալ, շարահիւսեցից ըստ իմոյ տկարութեանս կարի» (Սոփերք ԺԴ, 1854: 11), սակայն, ինչպէս Քնարիկ Տեր-Դավթյանն է իրավացիորեն նկատում՝ «Այս ընդհանուր խոսքերի տակ թաքնված են միանգամայն որոշակի աղբյուրներ: Դրանցից առաջին հերթին հիշատակելի [է] Ներսես Լամբրոնացու Շնորհալուն նվիրված չափածո ներբողը» (Ներսես Շնորհալի, 1977: 192):

Ընդ որում՝ հարցը սոսկ Լամբրոնացու ներբողում առկա կենսագրական տեղեկությունների օգտագործման մասին չէ, այլ նաև ընդհանուր ոգու, բնորոշումների, ձևակերպումների, արժևորումների, գնահատականների որոշակի, նույնիսկ կարելի է ասել՝ քաղաքեղում կա: Այլ խոսքով՝ չափածոն որոշ տեղերում վերածվել է արձակ տեքստի:

Շնորհալու այս վարքի դեպքում էլ գործ ունենք նույն երևույթի հետ, ինչ Լամբրոնացու ներբողում: Շնորհալու կյանքի ու գործի գնահատման ձևերից մեկը նաև նրա իսկ ոճի ու ստեղծագործությունների ոգու ներդաշնակեցումն է սեփական երկին: Վստահաբար՝ «Թուղթ ընդհանրական»-ի ու հատկապէս՝ «Վիպասանութեան» և՛ այսպէս ասած՝ աղբյուրային, և՛ ոճական ներկայությունները վարքում նաև այդ նպատակն ունեն:

Շնորհալու վարքի հետագա գործառնականությունն ու թողած ազդեցությունը պայմանավորված է նաև նրանով, որ այն գրվել է այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ վարքագրությունն իբրև ժանր հայ իրականության մեջ արդեն ամբողջացած էր բոլոր առումներով: Այլ խոսքով՝ Շնորհալու վարքը ժանրի բազմաթիվ առումներով կատարյալ նմուշ է և գրեթե գերծ է կաղապարայնության ու հարմարեցումների այն կրկնաբանություններից, որով հատկանշվում էին վարքն ու վկայաբանությունը արդեն ուշ միջնադարում:

Պատմագրական հատույթ

Եվ վերջապէս, պատմագրական հատույթը, որտեղ կարճ, բայց տիպական վկայագրություններով առանձնանում են Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության մեջ Շնորհալուն նվիրված հատվածները (Գանձակեցի, 1961: 108, 111, 118, 121, 147, 329 և այլն), որոնք էլ ապահովում են այս ժանրում Շնորհալու ներկայության օրինաչափությունները:

Բնականաբար, և՛ Լամբրոնացու ներբողում, և՛ Շնորհալու վարքում մեծ տեղ է տրված պատմական ժամանակաշրջանի գործոնին և պատմության ընթացքի մեջ Ներսես Շնորհալու անձի ու գործի դերակատարության կարևորությանը: Սակայն ներբողայնության և փառաբանության ընդգծված

միտումը Լամբրոնացու երկում, հեղինակի՝ Շնորհալուն ժամանակակից լինելու գործոնը, և հերոսի գործի ընդհանուր բարձրացման միտումը Շնորհալու վարքում, որ վարքագրությանը բնորոշ հատկանիշ է, բերում են սուրյեկտիվության որոշակի տարրեր: Կիրակոս Գանձակեցին այդ առումով ապահովում է մի կողմից՝ անձի ու գործի գնահատման հատույթում որոշակի հեռադրության գործոնը, մյուս կողմից՝ պատմական առավել լայն ընթացք ներկայացնելու պարագան, պատմական տարբեր գործիչների այսպես ասած՝ նկարաշարում համադրվելու և համեմատվելու գործոնը՝ Ներսես Շնորհալու կյանքի ու գործի առավել ամուր և օբյեկտիվ հենքեր են ստեղծում:

Մյուս կողմից՝ եթե հաշվի առնենք, որ պատմական անձանց կերպավորումն ու վիպականացումը միջնադարյան գրական ժանրերից ավելի շատ պատմագրությանն են բնորոշ, ապա այդ հանգամանքը Կիրակոս Գանձակեցու ծավալով ոչ մեծ վկայագրություններին հաղորդում է չափազանց կարևոր արժեք: Մանավանդ որ՝ հեռադրության գործոնն էլ շատ մեծ դեր է խաղում՝ ներառելով ոչ միայն ստույգ փաստեր, այլև բանավոր գրույցներ: Այս առումով՝ բնութագրական է Գանձակեցու Պատմության մեջ վկայագրած մի դրվագ կոստանդնուպոլսեցի Թեորա անունով իմաստասերի և Շնորհալու մասին (Գանձակեցի, 1961: 118):

Մեծ հաշվով՝ Գանձակեցու՝ «Այս Ներսես առաւելեալ էր իմաստութեամբ քան զյովսի ի ժամանակի անդ ո՛չ միայն քան զվարդապետս հայոց, այլ և քան զյունաց և զասորոց, այնքան՝ մինչ զի համբաւ իմաստութեան նորա տարածեցաւ ընդ ամենայն ազգս» և «Եւ զի յամենայնի հանճարեղ էր Ներսէս, արար և առակս խորհրդաբարս ի գրոց, և հանելուկս, զի փոխանակ առասպելեաց՝ զայն ասասցեն ի գինարբուս և ի հարսանիս: Եւ էր ինքն հեզ ամենայնիւ և պարկեշտ, արժանաւոր այրն աստուծոյ» բնորոշում-գնահատականները շատ առումներով նույնական են Լամբրոնացու և Շնորհալու վարքագրի բնորոշումներին: Խնդիրն այստեղ պատմագրության ժանրի այսպես ասած՝ տարածությունն է, որը ինքնին նշանակալից հատույթ է, քանզի պատմականացնում է մարդկանց և երևույթները, ինչն այս պարագայում ամենակարևորն է:

Գրականության ցանկ

1. «Ներսես Շնորհալի» (հոդվածների ժողովածու), Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977, 226 էջ:
2. **Ներսես Շնորհալի**, Ողբ Եղեսեայ քաղաքի, Կալկաթա, 1832, 312 էջ:
3. «Սոփերք հայկականք», ԺԴ, Վենետիկ, Ի տպարանի Մխիթարեանց, 1854, 87 էջ:

4. **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1961, 426 էջ:

Reference

1. «Nerses Shnorhali» (hodvatsneri joghovatsu) [A collection of articles], Yerevan, Haykakan SSH GA hrat., 1977, p. 226:
2. **Nerses Snorhali**, Voghb Yedeseay qaghaqi [Lament of the city of Edesia], Kalkata, 1832, p. 312:
3. «Soperq haykakanq» [Small ledger Armenian], JD, Venetik, I tparane Mkhitaryants, 1854, p. 87:
4. **Kirakos Gandzaketsi**, Patmutyun Hayots [History of Armenians], ashkhatasirutyamb K. Melik-Ohanjanyani, Yerevan, Haykakan SSH GA hrat., 1961, p. 426:

***Արքմենիկ Նիկողոսյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, «Անտարես» հրատարակչության գլխավոր խմբագիր: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը՝ հայ հին և միջնադարյան գրականություն, հայ նոր գրականություն, հայ նորագույն գրականություն, ժամանակակից հայ գրականություն, տեքստաբանություն: Հեղինակ է 100-ից ավելի քննադատական և գիտական հոդվածների ու գրախոսությունների: Համահեղինակ է 2 դպրոցական դասագրքի, հեղինակ՝ մեկ մենագրության և 2 հոդվածների ժողովածուի: Հրատարակության է պատրաստել և խմբագրել ավելի քան 300 գիրք:*

ORCID ID: 0009-0006-2319-5017
arkmeniknikoghosyan@litinst.sci.am

Аркменик Никогосян – кандидат филологических наук, НАН РА. Старший научный сотрудник Института литературы имени Абега, главный редактор издательства «Антарес». Круг научных интересов: армянская древняя и средневековая литература, современная армянская литература, текстология. Является автором более 100 критических и научных статей и обзоров. Он автор 2 школьного учебника, монографии и сборника из 2 статей. Он подготовил и отредактировал к изданию более 300 книг.

ORCID ID: 0009-0006-2319-5017
arkmeniknikoghosyan@litinst.sci.am

Arkmenik Nikoghosyan – Ph.D. in philology, senior researcher of the NAS of RA Institute of Literature named after M. Abeghyan, editor-in-chief of “Antares” publishing house. The range of scientific interests include Armenian ancient and medieval literature, Armenian modern literature, Armenian contemporary literature, textology. He is the author of more than 100 critical and scientific articles and reviews. He is the author of a 2 school textbook, a monograph and two collections of articles. More than 300 books have been edited and prepared for publication by him.

ORCID ID: 0009-0006-2319-5017
arkmeniknikoghosyan@litinst.sci.am